

Toomas Hiio

Karin Lippus

LÄHIAJALUGU I

Gümnaasiumiõpik

 maurus

Väljaandja kinnitab õpiku vastavust kehtivale gümnaasiumi riiklikule õppekavale ning haridus- ja teadusministeeriumi poolt õppekirjandusele kehtestatud nõuetele.

Toomas Hiio, Karin Lippus

Lähiajalugu I

Gümnaasiumiõpik

Retsenseerinud Kaarel Piirimäe, Viivi Rohtla

Toimetanud Mirjam Puumeister

Keeletoimetanud Marika Kullamaa

Korrektuuri lugenud Piret Pöldver

Küljendanud Tuuli Järmut, Kristjan Allik

Kaardid: Villu Järmut, Tuuli Järmut

Mõistesõnastiku koostanud Toomas Schvak

Küsimused koostanud Heli Kirsi, Katrin Männik

Kirjastus on püüdnud ühendust saada kõigi illustratsioonide autorite või nende volitatud esindajatega. Palume neil, kellega me pole ühendust saanud, pöörduda kirjastuse Maurus poole.

ISBN 978-9949-559-44-2

Autoriõigus: Toomas Hiio, Karin Lippus, Maurus Kirjastus OÜ, 2016

Kirjastus Maurus

Tartu mnt 74, Tallinn 10144

Telefon: +372 5919 6117

www.kirjastusmaurus.ee

tellimine@kirjastusmaurus.ee

Kõik õigused käesolevale väljaandele on seadusega kaitstud. Ilma autoriõiguse omaniku kirjaliku loata pole lubatud ühtki selle väljaande osa paljundada ei mehaaniliselt ega muul viisil.

Õpiku kasutajale

Hoiad käes lähiajaloo I kursuse õpikut, mis käsitleb maailma ajalugu alates esimesele maailmasõjale eelnenud ajastust 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi alguses kuni teise maailmasõja lõpuni. Õpikus pööratakse rohkesti tähelepanu mõlemale 20. sajandi maailmasõjale ning nendeni viinud sündmustele ja protsessidele, aga ka rahukonverentsidele, kus lepiti kokku sõjajärgse maailma korralduses ning pandi paika uued piirid. Kui esimene maailmasõda purustas senise maailmakorra, siis teise maailmasõja tulemusena kujunes suur osa sellest maailmast, milles me elame ka täna.

Kujunduslikus mõttes on õpiku paarislehekülj üks tervik. Et luua tähenduslikke seoseid, on lehekülje servadele asetatud viiteid aimekirjandusele või filmidele ① ning toetavas e-keskkonnas olevatele lisalugemistele ②. Seejuures kehtib põhimõte, et info on kättesaadav asjakohastes ning mõttekates seostes ning tihti toetab lisainfo ka ülesannete lahendamist. Osad viited ning filmid on ka ruutkoodidena lisatud – neid on lihtne avada nutiseadmega skanneerides ③. Peatüki sisu puudutavad küsimused ja ülesanded paiknevad peatüki lõpus. Nagu lähiajaloo III osa õpikus on osad küsimused koostatud õpilase poolt, on nii ka selles õpikus. Küsimused-ülesanded on koostanud Rakvere Gümnaasiumi õpetaja Heli Kirsi ④ ja tema õpilane Katrin Männik ⑤. Õpikus on kokku 27 peatükki ning õpiku lõpust leiame veel ka väga mahuka mõistesõnastiku.

1885. aastal sai sakslane Wilhelmski välitelefoni. 20. sajandi alguses oma varustus. Välitelefoni kasutusel ühendust ja on sellisena kasutusel seks raadiotelefonide oes on raski. 1877. aastal leiutas Thomas Edison ka võimaliku heli salvestamise aastal hiljem leiutas Emil Berliner Belli telefonikompani, heli teetsete heliplaatide seeriatoot poolt. Helisalvestus on tänapäeval alustatud.

T. A. Edison (1847–1931) oli Ameerika väljakaim leiutaja ja äärmis. Tema nimel on üle 1000 patenti, muu hulgas ka elektrihöõglamp. Ja järgnevalt.

Hovi korral valus 1922. aastal "A day with Thomas A. Edison".

19. sajandi lõpust alates kommunikatsioonist, mille päevalehed hakkasid Euroopa jandi teist poolt ja 20. sajandi tules. Eeskätt soodustas seda peaaegu igalüks – ja teiseks dio leiutamist oli ajalehtid lehed ilmusid mitu korda p tused väljaand.

1938. aastal, mille vallas S. Kirovi tapmine. Nüüd olid repressioonid suunatud partei- ja riigitegelaste, sõjaväelaste, k samuti kunstnike, kirjanike ja teadlaste ning tavajärgsete inime vastu. Ohvreid süüdistati kommunistlikest vandenõudest, spionaazist välismaa kasuks, riigi vara omastamisest jm ri vastastes tegudes. Enamasti olid süüdistused alusetud. Hävit suur osa kõrgemast ohvitserkonnast ja loetakse partei töö jatest, puutumata ei jäänud partei kõrgema juhtkonna liikmeid – maha lasti Buhharin, Kamenev, Zinovjev, endine rahvakomide ride nõukogu esimees Rõkov jt. Mõned näidisprotsessid kõige tähtsamate süülaste üle pe avalikult ja väljavalitud välismaa ajakirjanike juuresolekul. oma artikkel neid protsesse õigustasid. Aastatel 1937–19 repressiitute arvu kohta on erinevaid andmeid. 1956. aast NSV Liidus moodustatud komisjon nimetas repressiitute vikes üle 1,5 miljoni, keeltest ligi 700 000 mõistet surma.

KÜSIMUSED JA ÜLESANDED

1. Mida tähendavad lühendid V. I. Lenin (V) ja Ü. K. (Ü)?
2. Mis muutis 1930. aastatel talupoja elu? Miks see oli riigile vajalik?
3. Meenuka ptk 2.7. teksti põhjal, millos seines sõjakommunisti poliitika?
4. Milles seines maailma sõja lõpp ja kuidas selle idee rakendamise kalse puu? Eesli vabariiki detsembris 1924. aastal?
5. Kirjeldata industrialiseerimist Nõukogude Liidus, lähtudes meetodest, mida selleks kasutati.
6. Milles seines kolhooside rajamisega kaasnev rõhkus ja vägivald ning milled oled kollektiviseerimise tulemusel?
7. Uuri isaks, milledid sotsialistliku realismi teosed on koolis lugenud sinu vanavanemad.

Balkani kampaania 1940–1941

1939. aasta aprillis oli Itaalia vallutanud Albaania. 1940. aastal, pärast sõltsaastumist Suurbritannia ja Prantsusmaa vastu, taotles Itaalia Saksamaa toetusel Kreeka ja Jugoslaavia ründamiseks. Saksamaa jaoks aga oli rahu Balkanil oluline nii poolelioleva õhusõja pärast Suurbritannia kui ka Romenia naftatarnete ohtuse tagamiseks. 28. oktoobril 1940 alustas Itaalia Hitleriga kooskõlastatuna sõda, rünnates Kreeka ja Albaania. Kreeklased löid aga Itaalia väed tagasi ja tungisid ise Albaaniasse.

1941. aasta 25. märtsil oli Jugoslaavia oma julgeoleku tagamiseks liitunud Saksamaa, Itaalia ja Jaapani kolmikpaktiga. Kuid kahe päeva hiljem tegid sõjaväelased riigipöörde ja uus valitsus taotles sõjalise liidu sõlmimist NSV Liiduga. Selle peale andis Hitler korralduse alustada ettevalmistusi Jugoslaavia ründamiseks. Vähem kui kahe nädala pärast, 6. aprillil 1941, algas rünnak. Saks, Itaalia ja Ungari väed liikusid kiiresti edasi ning 17. aprillil õhtul kapituleerus Jugoslaavia armee tingimusteta.

Jugoslaavia jaotati osadeks. Horvaatia kuulutas end 15. aprillil 1941 iseseisvaks ja viitis teises maailmasõjas Saksa poolel. Serbia jäeti Saksa sõjalise okupatsiooni alla ja ametis se nime-Makedoonia liideti Bulgaariaga ja Kosovo Itaalia okupeeritud Albaaniaga. Ungari liideti kaks provintsi Ungari piiri asunud Montenegro kuningriigist sai Itaalia protektoraat. Itaalia puhise aastal.

Kreeka sõdur Itaallastelt vallutatud tanketi ehk kergelt soomustatud ja relvastatud roomkattega lahingumasinaga (1940).

Argentinast partisaanid.

Louis de Bernières. Kapitän Carelli mandolin. Var.

Lisalugemised leiame aadressilt: eõpik.ee/ajalugu/lahiajalugu/.

SISUKORD

Maailm esimese maailmasõja eel

6

1.1. Ühiskonnad enne I maailmasõda: moderniseerumise jätkumine	10
1.2. Monopolid ja maailmamajandus 1870–1914	18
1.3. Impeeriumid ja imperialism	26
1.4. Sajandivahetuse ideed ja liikumised	36
1.5. Sisepoliitika enne esimest maailmasõda	44
1.6. Sajandivahetuse Venemaa ja 1905. aasta revolutsioon	52
1.7. Suurriikide liidud ja kriisid enne esimest maailmasõda	60

Esimene maailmasõda

69

2.1. Suurriikide võidurelvastumine	70
2.2. Sõja algus. Aastad 1914–1915	78
2.3. Sõjategevus 1916. ja 1917. aastal	86
2.4. Revolutsioonid Venemaal 1917. aastal	94
2.4.a Eesti sõjasündmuste keerises	102
2.5. Viimased suured lahingud ja sõja lõpp 1918. aastal	108
2.6. Impeeriumide lagunemine ja Pariisi rahukonverents	116
2.7. Kodusõda Venemaal	124
2.7.a Eesti vabadussõda	132

Sõdadevaheline maailm

141

3.1. Uus maailma poliitiline kaart. Rahvasteliit	142
3.2. Maailmamajandus ja rahvusvahelised suhted 1920. aastatel	148
3.3. Ameerika Ühendriigid ja ülemaailmne majanduskriis 1930. aastatel	156
3.4. Euroopa demokraatlikud riigid 1919–1939	164
3.5. Autoritaarsete režiimide ja diktatuuride kehtestamine Euroopas	170
3.6. Totalitaarsed riigid Euroopas 20. sajandil	178
3.6.a Nõukogude Venemaa ja NSV Liit	184
3.6.b Saksamaa 1918–1939	192
3.7. Rahvusvahelised suhted 1930. aastatel ja suuremad relvakonfliktid	200

Teine maailmaõda

209

4.1. Teise maailmasõja eelõhtu	210
4.2. Sõda Euroopas 1939–1940	216
4.3. Sõda kujuneb maailmasõjaks	222
4.3.a Maailmavaatesõda	228
4.4. Murrang sõjas 1942. aastal ja liitlaste pealtung	234
4.5. Sõda Euroopas 1943–1944	240
4.6. Teise maailmasõja lõpp ja tagajärjed	248

Mõistesõnastik

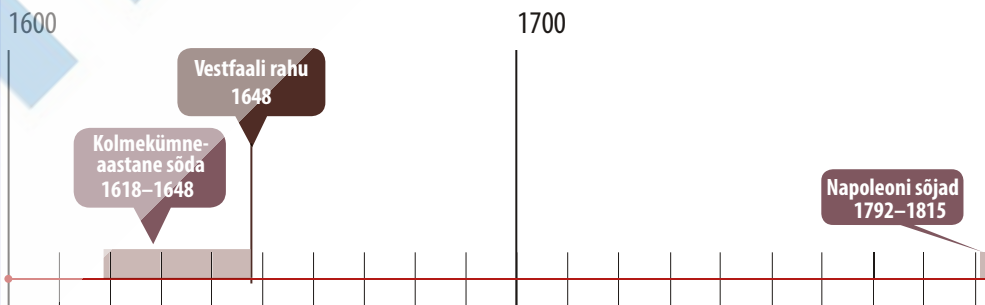
256

MAAILM ESIMESE MAAILMASÕJA EEL

Ajaloo periodiseerimine on alati veidi meelevaldne. See on ainult abivahend ajaloo kulgemise mõistmiseks ja seetõttu periodiseerivad eri ajaloolased erinevalt. Briti ajaloolane Eric Hobsbawm (1917–2012) võttis kasutusele mõisted „pikk 19. sajand” ja „lühike 20. sajand”. „Pikk 19. sajand” oli ajastu, mis algas Prantsuse revolutsiooniga 1789. aastal ja lõppes Venemaa revolutsioonidega 1917. aastal. „Lühike 20. sajand” (selle mõiste laenas ta Ivan T. Berend’ilt) algas esimese maailmasõjaga 1914. aastal ja lõppes NSV Liidu lagunemisega 1991. aastal. Hobsbawm rõhutas nende piiridega revolutsioone kui maailmaajaloo murdepunkte.

Maailmaajaloo etappe piiritlevad ka sõjad ja neid lõpetanud rahukonverentsid, mis fikseerivad endised või sõja tulemusena tekkinud uued piirid ja määratlevad riikidevahelised suhted. Suuremateks pöördepunktideks on olnud Vestfaali rahu 1648. aastal, Viini kongress 1814–1815, Pariisi rahukonverents 1919. aastal ning teise maailmasõja lõpetanud rahukonverentsid aastatel 1945–1951.

■ Euroopa uuemat ajalugu piiritlevad sõjad ja neid lõpetanud rahukonverentsid.

*Eric Hobsbawm.
Äärmuste ajastu.
Lühike 20.
sajand 1914–
1991. Varrak,
2002.*

*Mauruse Eesti ajaloo
e-õppekeskkonnast
leiate põhjaliku
Eesti ajaloo
sündmuste ajajoone.*

Esimesse maailmasõtta läinud Euroopa piirid kujundati aastatel 1814–1815 peetud **Viini kongressil**, kus kinnitati Napoleoni sõdades purustatud Euroopa uued ja vanad piirid. Kongressil kehtestatud Kesk-Euroopa riikide liidul kui Püha Rooma riigi järeltulijal ei olnud aga määratud püsima jääda, sest tugevneval Preisimaal oli taotluseks koondada enda ümber teised Saksa riigid ja luua üks suur Saksamaa. 1866. aastal ja 1870–1871 võitis Preisimaa lahinguväljadel nii Austriat kui ka Prantsusmaad, ühendas väiksemad Saksa riigid Saksa keisririigiks ja kehtestas end Mandri-Euroopa dominandina.

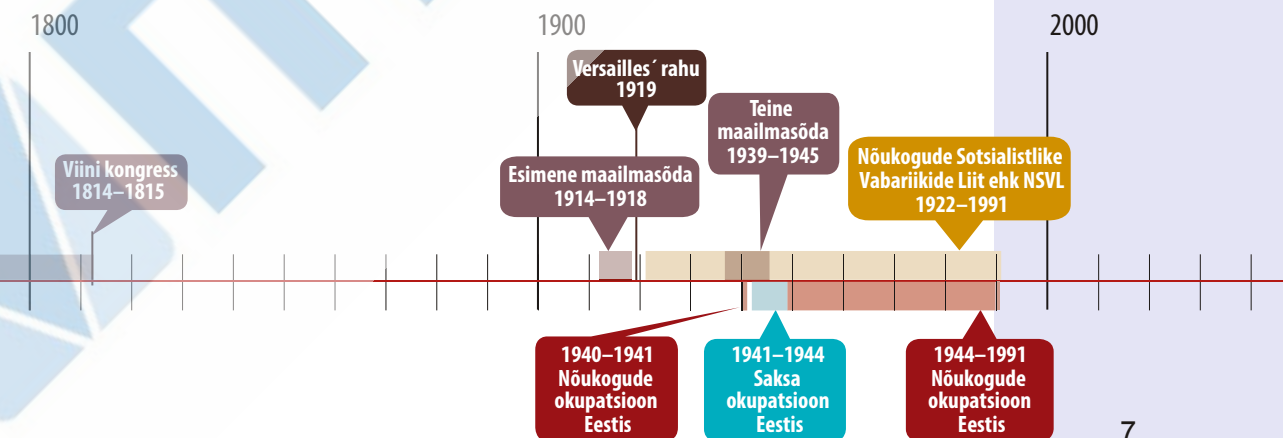
Esimesele maailmasõjale eelnenud ajastu alguspunktina käsitletaksegi enamasti 1871. aastat, Prantsuse-Preisi sõjale järgnenud aega. Seda nimetati ilusaks ajastuks, prantsuse keeles *Belle Époque*, mida iseloomustasid optimism, jõukus, teaduse ja tehnika kiire areng ning kultuuri õitseng, eriti Pariisis. Austria kirjanik Stefan Zweig (1881–1942) pani oma mälestusraamatu pealkirjaks „Eilne maailm”. See oli tema parafras ja paralleel mõistele *ancien régime*, millega tähistati Prantsuse revolutsiooniga lõppenud absolutismiajastut.

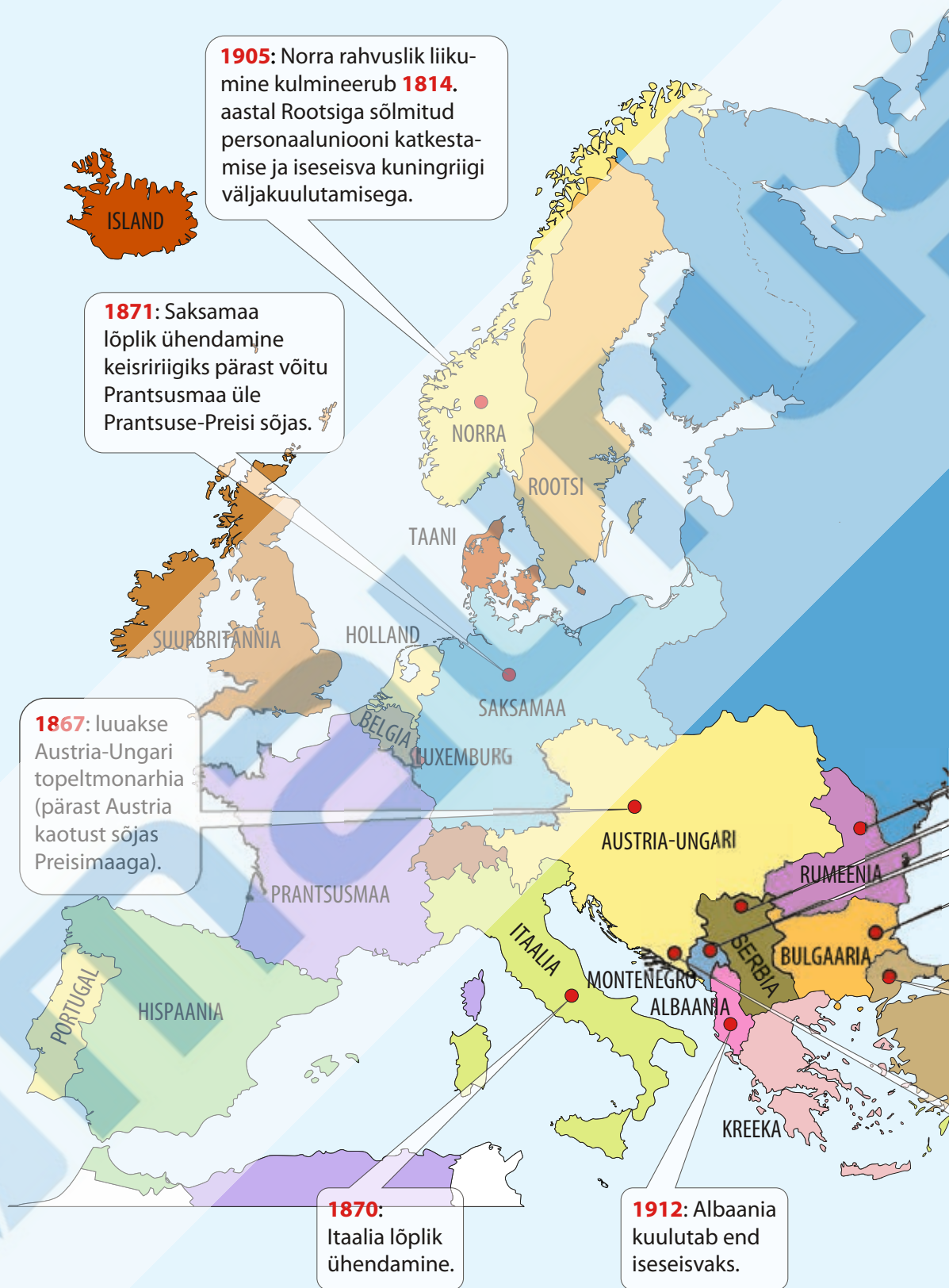

Meenutage varemõpitut: Üldajalugu. Gümnaasiumiõpik. „3.5 Euroopa 19. sajandil”. Maurus, 2014. lk 226–233.

Stefan Zweig. Eilne maailm. Eurooplase mälestused. Hea Lugu, 2013.

- ▶ Miks nimetati Prantsuse-Preisi sõjale järgnenud aega ilusaks ajastuks?
- ▶ Milliste sündmuste tulemusena kujunes Mandri-Euroopa dominandiks Saksa keisririik?

Suurematest Euroopa rahvastest ei olnud 20. sajandi alguses oma riiki veel poolakatel, iirlastel, soomlastel ja tšehhidel. Poola maad olid jagatud Venemaa, Saksamaa ja Austria-Ungari vahel. Iirlased taotlesid omavalitsust. 19. sajandi viimasel veerandil taotlesid tšehhi rahvuslased tšehhi keelele riigikeele staatust ja ka autonoomiat, kuid suur saksa vähemus blokeeris tšehhide taotlused Austria parlamendis.

VENEMAA
KEISRIRIIK

1878: Vene-Türgi sõja lõpetanud Berliini kongressil tunnustavad suurriigid Serbia, Montenegro, Rumeenia ja Bulgaaria iseseisvust.

1912–1913: Balkani sõdades tõrjutakse Osmani impeerium Balkanilt välja, välja arvatud tänini Türgi osaks olev Ida-Traakia.

1908: Austria-Ungari annekteerib Türgile kuulunud Bosnia ja Hertsegoviina.

Norra
Rootsi
Taani ja Island
Venemaa keisririik
Suurbritannia ja Iirimaa
Holland
Belgia
Saksa keisririik
Austria-Ungari
Šveits
Prantsusmaa
Rumeenia
Serbia
Bulgaaria
Portugal
Hispaania
Itaalia
Türgi
Kreeka
Montenegro
Albaania

1.1.

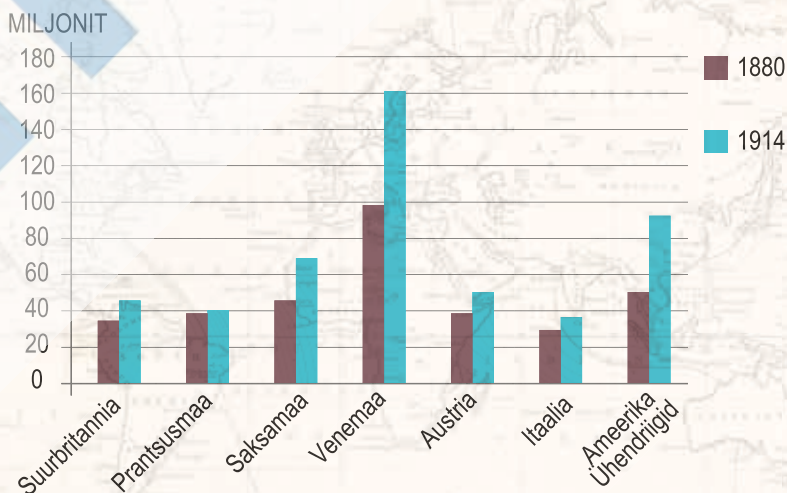
Ühiskonnad enne esimest maailmasõda: moderniseerumise jätkumine

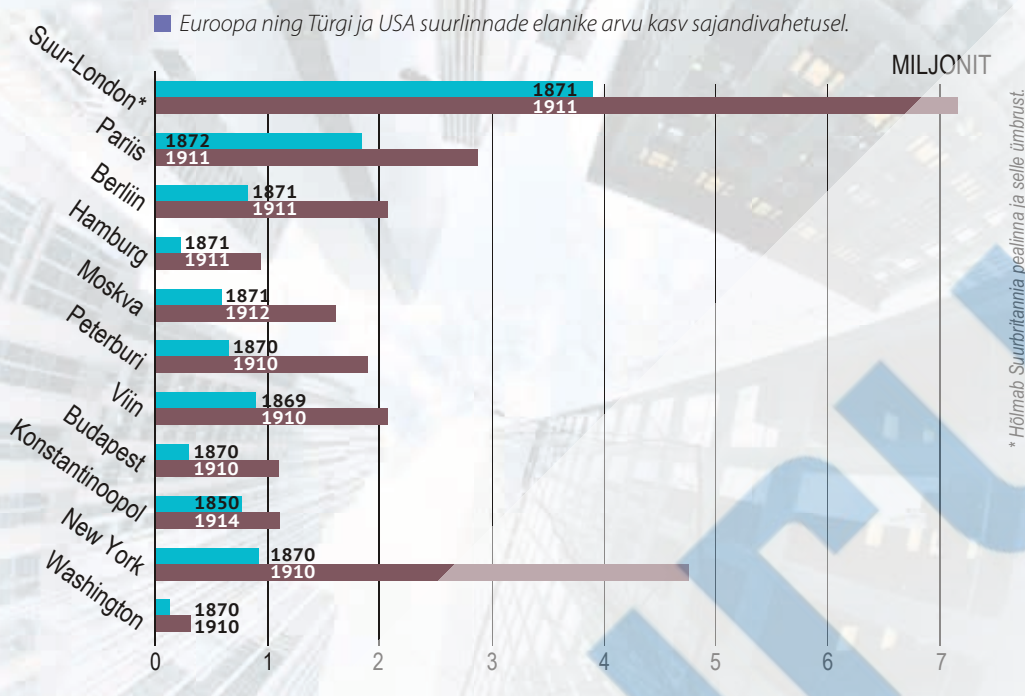
Sotsiaal- ja ajalooteaduses on **moderniseerumise** üle palju vaieldud, kuid tänapäeval on see kinnistunud Prantsuse revolutsiooni ja Ameerika Ühendriikide iseseisvumisega alanud ajastu üldnimetuseks. Ajastut iseloomustab teaduslik-tehnilise revolutsiooni jätkumine, industrialiseerimine ja linnastumine, ühiskonna liberaliseerumine, üldhariduse levik, massikommunikatsiooni sünd jm.

Rahvastik

Rahvaarv on riigi võimsuse oluline näitaja, mis väljendub nii majanduses kui ka sõjanduses. Aastal 1800 oli Euroopa suurim riik Prantsusmaa ligi 30 miljoni elanikuga. 1851. aastaks kasvas Prantsusmaa rahvaarv 37 miljonini, kuid 1911. aastal oli see ainult 41 miljonit elanikku. Prantsusmaa rahvastiku kasvu aeglustumise põhjuseks peetakse majanduslikku heaolu, katoliku kiriku mõju nõrgenemist ning rasedust vältivat seksuaalkäitumist, mis algas varem kui teistes riikides. Samal ajal kasvas Prantsusmaa konkurendi Saksamaa rahvastik aastatel 1871–1910 ligi 24 miljoni inimese võrra ja oli enne esimest maailmasõda üle 65 miljoni. Ameerika Ühendriikide rahvaarv hakkas tormiliselt kasvama sajandivahetusel, suuresti tänu sissevõetule, tõustes 1880. aastal 50 miljonilt 92 miljonile 1910. aastal.

■ Rahvaarvu kasv (miljonites) maailma suurriikides aastatel 1880–1914.

Eriti kiiresti kasvas suurlinnade elanike arv. Suurlinnade rahvastikustatistika ei peegelda ainult tööstuse arengut. Elanikke oli palju eeskätt pealinnades. Tööstuse kõrval suurendasid elanike kontsentreerumist ka kaubandus ja transport, mis seletab Hamburgi ja New Yorgi kiiret kasvu.

Tööjõu migratsiooni allikaks olid 19. sajandil veel maapiirkonnad: pärisorjuse kaotamine Ida-Euroopas ja tehnilised uuendused põllumajanduses vabastas hulga rahvast, kes leidis rakenduse tööstuspiirkondades. Hoolimata kiirest linnastumisest suurenes rahvastiku kiire kasvu tõttu ka põllumajanduses hõivatud inimeste arv. Ainsaks erandiks oli siin Suurbritannia, kus 1840. aastal oli põllumajanduses hõivatud 3,4 miljonit ja 1890. aastal 2,4 miljonit inimest.

Rahvastiku kasvu soodustasid parem toitumine ja **tervishoid**, imikute suremuse vähenemine ning kasvav eluiga. Rõugete vastu vaktsineeriti alates 19. sajandi algusest, kuid paljudes riikides tehti see kohustuslikuks alles sajandi teisel poolel. Tervishoiu olukord 20. sajandi alguses polnud mõistagi võrreldav praeguse ajaga. Nii maal kui ka linnade tööliskvartaleis, isegi kõrgemas seltskonnas, olid probleemiks tuberkuloos ja suguhaigused. Euroopa ei jäänud puutumata ka tüüfusest ja koolerast. 1890. aastate alguse kooleraepideemia nõudis Hamburgis 8000 inimest ja Peterburis üle 200 000. Suurbritannias oli

Prantsusmaa ajakirja *Le Petit Journal* esikaanel (1912. a) kujutati koolera-epideemiat vikatiga niitva surmana.

alates 1870. aastatest tegeldud linnade kanalisatsiooni ja veevärgi ehitamisega, tänu millele paranesid hügieenitingimused ning epideemia sinna piirkonda enam ei jõudnud.

Võitluseks epideemiatega ja hügieenitingimuste parandamiseks asutati 1907. aastal Pariisis *Office International d'Hygiène Publique*, mis koordineeris riikide tervishoiuala-seid jõupingutusi.

Ehkki tänapäevane veeklosett leiutati juba 18. sajandi lõpul, muutus see linnade kortermajades tavaliseks alles pärast esimest maailmasõda. Maal olid väljakäigud ainult mõisates ja jõukamates majapidamistes. Kui Saksa väed 1918. aasta kevadtalvel Eesti okupeerisid, oli põhjendatult epideemiade levikut pelgavate sõjaväevõimude üks korraldusi väljakäikude ehitamine kõigisse majapidamistesse.

Uued energiaallikad

19. sajandil oli kõige olulisemaks energiaallikaks kivisüsi, millega käivitati aurumasinad. Seetõttu tekkisid esimesed tööstuspiirkonnad kivisöemaardlate lähedusse (Suurbritannias Kesk-Ing-lismaal ja Lõuna-Walesis, Saksamaal Ruhris ja Sileesias, Belgias Valloonias jm.)

Tsaari-Venemaa esimesed suuremad söekaevandused ja terasetööstused rajati Donimaal. Suurbritannia tööstur Charles Gascoigne pani seal 18. sajandi lõpul aluse Luhanski tööstuslinnale ja uelislane John Hughes sai 1869. aastal lepingulise loa metallitööstuse rajamiseks paika, mis praeguseks on kasvanud Donetsk'i miljonilinnaks. Hughesi nimest tuli ka Donetsk'i varasem nimi – Juzovka.

1880. aastatel sai võimalikuks **elektrienergia** ülekanne kõrgepingeline mööda. Üheks esimeseks avalikuks valdkonnaks, kus elektrit kasutama hakati, oli tänavavalgustus (näiteks Pariisis 1878 ja Berliinis 1882). 19. sajandi lõpus muutus järjest olulisemaks ka **naftatootmine**, seda nii keemiatööstuse tooraine kui ka kütusena. Nafta või-dukäik on siiski eelkõige seotud sisepõlemismootoriga autode laialdase kasutuselevõtiga 20. sajandil.

Esimene elektriline tänavavalgustus Berliinis (Carl Saltzmann, 1884).

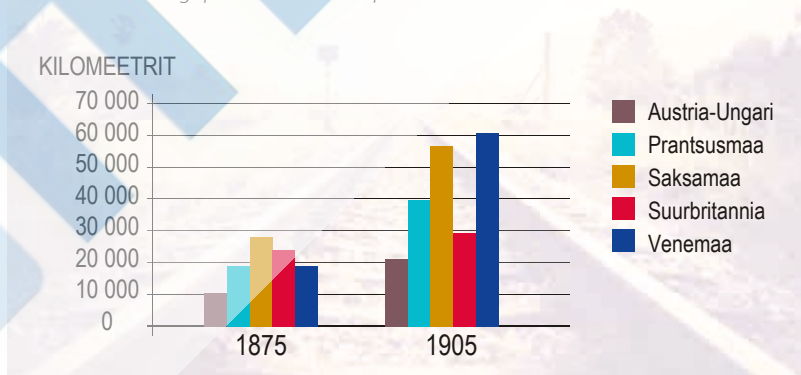
Võib ainult ette kujutada, kui võrd ere võis elektriline tänavavalgustus tunduda õlilampide valgusega harjunud inimestele.

Transport

Tööstuse arengut kiirendasid uuendused transpordi vallas, aga ka vastupidi: transpordivõimaluste avardamine edendas tööstuse arengut. Meretranspordis oli oluline **aurulaevanduse** areng – suurenes nii kiirus kui ka turvalisus.

Veelgi olulisem Euroopa elanike jaoks oli aga massiline **raudteede ehitamine**, mis lühendas reisimise ajakulu palju kordi ning kiirendas kaubavedu. 1875. aastaks oli Saksamaa oma raudteede kogupikkusega äsja möödunud Suurbritanniast. Kaugemale maha jäid Prantsusmaa, Venemaa ja Austria-Ungari. Tuleb tähele panna Suurbritannia varast arengut ja Saksamaa kiiret arengut

■ Raudteede kogupikkuse kasv Euroopa suurriikides aastatel 1875–1905.

Eeskujuks kasutatud: Norman Davies, Euroopa ajalugu. Varrak, 2014. Lk 1193.

Omamoodi sümboliks turvalisest ja kiirest Atlandi ületuse ebaturvalisusest sai 1912. aastal kokkupõrkes jäämäega hukkunud reisiaurik Titanic. Laeval oli 29 aurukatelt, mis tagasid maksimumkiirusena 24 sõlme ehk 44 km/h.

Peterburi-Tallinna raudtee
mõju Eesti majandusele.

Norman Davies.
Euroopa ajalugu.
Varrak, 2014.

ning Austria-Ungari mahajäämust. Ehkki Venemaal olid kõige pikemad raudteed, oli Venemaa väga suur maa ja raudteede võrk siiski hõre.

Esimese maailmasõja ajal oli raudtee peamine transpordivahend ning suurte inimhulkade ja varustusekoguste veol otsustava tähtsusega. 20. sajandi alguses oli pikk rongisõit majanduslikult jõukohane ka madalama keskklassi liikmetele, näiteks eesti talupoegadele, kes oma poegi Peterburi või ka välismaale ülikooli saatsid.

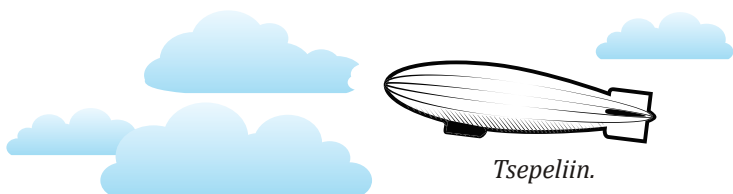
19. sajandi lõpu poole tuli uue liiklusvahendina kasutusele **auto**. Esimese iseliikuva bensiinimootoriga auto ehitas Carl Benz 1885. aastal Saksamaal. Sajandivahetusel toodeti autosid juba kõigis juhtivates tööstusriikides.

Euroopa motoriseerimisele aitasid suuresti kaasa André Michelin'i täispumbatavad kummid (1888) ja Ameerika mass-toodangu meetodid (1908). Sigines arvukalt mootorrattaid, veoautosid ja busse. Sajandivahetusel rajati sellised suured firmad nagu Fabbrica Italiana Automobili Torino (FIAT, 1899) ja Renault Pariisis (1901). 1901. aasta Daimler-Benz'i Mercedes ja 1906. aasta Rolls-Royce'i Silver Ghost löid luksuse ja töökindluse uued standardid.

Allikas: Norman Davies. Euroopa ajalugu. Varrak, 2014. Lk 713, tlk Rein Turu.

1895. aastal patenteeris krahv Ferdinand von Zeppelin jäiga kerega juhitava **õhulaeva**, mida tema nime järgi nimetatakse tsepeliiniks. 1910. aastal alustati maailma esimese regulaarse õhuhendusega. Tsepeliine hakkas kasutama ka Saksa sõjavägi, esimese maailmasõja ajal rakendati neid näiteks luure- ja pommituslendudeks.

Lennundustehnika arenes kiiresti. 1903. aastal tegid ameeriklastest vennad Orville ja Wilbur Wright esimese juhitava lennu õhust raskema lennumasina, **lennukiga**. Esimese maailmasõja ajal tõestasid lennukid oma tähtsust sõjanduses. Pärast sõda sai lennuväest iseseisev väeliik ning ka tsiviillennunduses tõrjusid lennukid tsepeliinid kõrvale.

Tsepeliin.

Side ja massikommunikatsioon

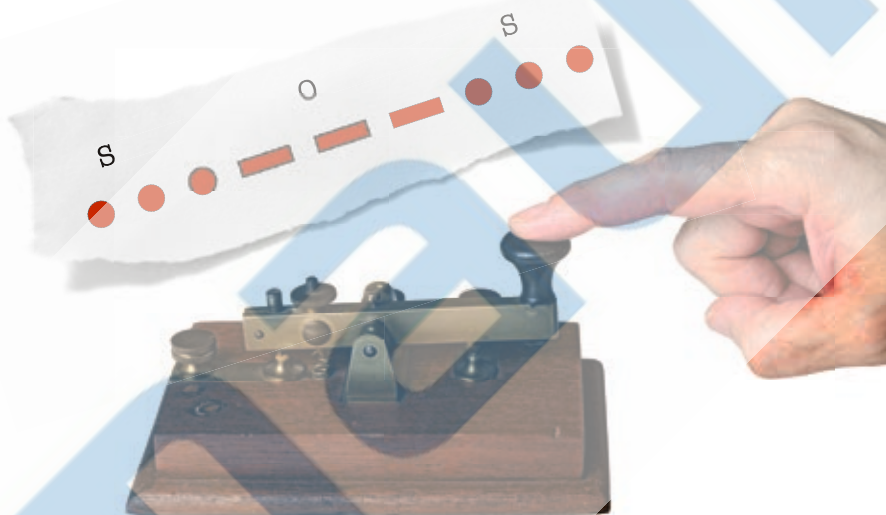
Informatsiooni liikumist kiirendasid leiutised side alal ja massikommunikatsiooni teke. Esimesed **telegraafiaparaadid** ehitati juba 19. sajandi alguses. 1838. aastal käivitati Inglismaal esimene kommertstelegraafiliin. Samal ajal patenteeris Samuel Morse Ameerika Ühendriikides oma telegraafisüsteemi. 1861. aastal ühendati Ameerika Ühendriikide ida- ja läänerrannik telegraafiliiniga.

1880. aastatel avastas sakslane Heinrich Hertz meetodi elektromagnetlainete edastamiseks ja vastuvõtmiseks. Seda arendasid edasi mitu leiutajat, sealhulgas itaallane Guglielmo Marconi ja venelane Aleksandr Popov, keda mõlemat peetakse raadio leiutajaks. Alguses oli tegemist **raadiotelegraafi**ga – signaale (Morse tähestiku abil) edastati ja võeti vastu raadiolainete abil, ilma kaabliühendusest saatja ja vastuvõtja vahel. Esimese

A	•••••
B	•••••
C	•••••
D	•••••
E	•••••
F	•••••
G	•••••
H	•••••
I	•••••
J	•••••
K	•••••
L	•••••
M	•••••
N	•••••
O	•••••
P	•••••
Q	•••••
R	•••••
S	•••••
T	•••••
U	•••••
V	•••••
W	•••••
X	•••••
Y	•••••
Z	•••••
1	•••••
2	•••••
3	•••••
4	•••••
5	•••••
6	•••••
7	•••••
8	•••••
9	•••••
0	•••••

Morse tähestik.

S. Morse telegraafiaparaat edastas lühikesi ja pikki vooluimpulsse, mida telegrafist sisetas morsevõtmega. See oli lüliti, millega operaator sulges või avas vooluringi. Lühikeste ja pikkade impulsside erinevad kombinatsioonid vastasid tähestiku tähtedele (nn Morse tähestik).

maailmasõja ajal katsetati ka hääle edastamisega ning juba 1920. aastatel sai raadiost oluline massimeedium ja propagandavahend kinokroonikate kõrval.

Telefoni leiutaja au omistatakse mitmele mehele, kuid patendi sai Alexander Graham Bell 1876. aastal. 1870. aastate lõpus hakkasid Suurbritannias ja Ameerika Ühendriikides tööle esimesed kommertstelefonivõrgud. 1915. aastal tehti esimesed telefonikõned ida- ja läänerranniku vahel ning Ameerika Ühendriikidest Prantsusmaale.

1885. aastal sai sakslane Wilhelm Fein patendi kantavale **välitelefonile**. 20. sajandi alguses võttis Saksa armee leiutise oma varustusse. Välitelefon kasutab hääle edastamiseks kaabelühendust ja on sellisena kasutusel tänapäevani. Välitelefoni eeliseks raadioühenduse ees on raskem pealtkuulatus.

1877. aastal leiutas Thomas Alva Edison **fonograafi**, millega sai võimalikuks heli salvestamine ja taasesitus. Kümme aastat hiljem leiutas Emil Berliner, kes oli mõnda aega töötanud Belli telefonikompaniis, **heliplaadi**. Töökindlate ja kvaliteetsete heliplaatide seeriatootmine algas 1890. aastate teisel poolel. Helisalvestus on tänapäeval üks meelelahutustööstuse alustalasid.

*T. A. Edison
(1847–1931) oli
Ameerika viljakaim
leiutaja ja ärimees.
Tema nimel on üle
1000 patendi, muu
hulgas ka elektri-
hõõglamp
ja fonograaf.*

*Huvi korral vaata
1922. a tummfilmi
„A day with Thomas
A. Edison“.*

19. sajandi lõpust alates võib hakata rääkima juba **massikommunikatsioonist**. Esimesed päevalehed hakkasid Euroopas ilmuma 17. sajandil, kuid 19. sajandi teist poolt ja 20. sajandit võib nimetada ajakirjanduse ajastuks. Eeskätt soodustas seda haridustaseme tõus – lugeda oskas peaaegu igaüks – ja teiseks infovajaduse suurenemine. Enne raadio leiutamist oli ajaleht peamine teabeallikas ning suuremad lehed ilmusid mitu korda päevas: hommikused, päevased ja õhtused väljaanded.

1894. aastal tegid prantslastest vennad Auguste ja Louis Lumière esimese **filmi** ja hakkasid oma filme 1895. aasta detsembris raha eest näitama. Peagi rajati esimesed kinod ka Berliinis, New Orleansis, Londonis ja mujal. Esialgu näidati tummfilme, esimesed helifilmid vändati 1920. aastatel. Filmikunstil oli suur tähtsus massipropagandas.

Haridus

20. sajandi alguseks kehtis enamikus Euroopa riikides kohustuslik algharidus, kuid sellele vaatamata oli palju kirjaoskamatu, eriti naiste seas. Kirjaoskuse puhul peeti sageli silmas lugemisoskust – mitte igaüks, kes mõistis lugeda, ei osanud kirjutada.

Rahvusriigile oli ühtne haridussüsteem oluline riigi ühtsuse ja patriotismi kasvatamise seisukohast. Koolis õpetati riigikeeles, anti algetadmised kodaniku kohustustest ja õigustest, õpetati selgeks riigihümn, riigi ja rahvuse ajalugu, tema müütilised ja ajaloolised kangelsed ning tähistati riiklikke tähtpäevi.

Kohustuslik algharidus.

KÜSIMUSED JA ÜLESANDED

1. Nimeta tegureid, mis soodustasid alates 19. sajandist rahvaarvu kasvu.
2. Mis eelis on välitelefonil raadioühenduse ees?
3. Mis iseloomustab moderniseerumise ajastut? Too näiteid iseloomulike joonte kohta.
4. Mil viisil suudeti 19. sajandil tõkestada nakkushaiguste levikut? Too kolm näidet ja lisa selgitus.
5. Analüüsi uute energiaallikate ja transpordi vallas toimunud arengu mõju inimeste igapäevaelule.
6. Miks võib väita, et filmikunstil oli ja on suur tähtsus massipropagandas? Too näiteid.
7. Mis iseloomustas rahvusriigile omast haridussüsteemi? Võrdle toonast haridussüsteemi praeguse Eesti vabariigi haridussüsteemiga.

1.2.

Monopolid ja maailmamajandus 1870–1914

Meiji ajastu.

20. sajandi alguseks oli Saksamaa tõusnud Euroopa kõige kiiremini arenevaks tööstusriigiks. Maailmas oli tugevaim tööstusriik Ameerika Ühendriigid. Ainsa Aasia riigina õnnestus moderniseeruda ja seeläbi suurriikide hulka tõusta Jaapanil tänu nn Meiji ajastu (1868–1912) reformidele. Riikide majandusliku võimsuse kasv koos uute tehnoloogiliste võimalustega transpordi ja side vallas viis maailmamajanduse kujunemiseni.

Tööstustoodangu kasv ja monopolide kujunemine

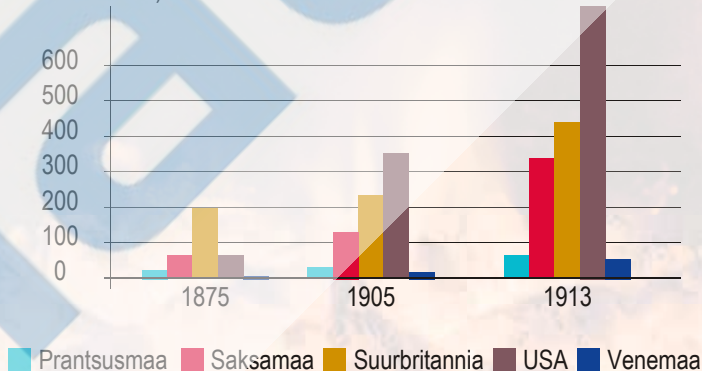
19. sajandi lõpul suurenes maailma tööstustoodang rohkem kui kolm korda. **Rasketööstusest**, mille põhialadeks olid söe- ja metallitööstus, sai riikide võimsuse üks sümboleid. Arenenud rasketööstus ja eriti võime toota mitmesuguseid metallisulameid oli

Eeskujuks kasutatud: Norman Davies. Euroopa ajalugu. Varrak, 2014. Lk 1192.

■ Kivisöetoodangu kasv aastatel 1875–1913.

KIVISÖETOODANG
(MILJONIT TONNI)

Söetööstuses kasutati ka lapstööjõudu.

Ameerika fotograafi Lewis Hine'i foto 1908. aastast.

ülioluline relvatootmisel. 1875. aastal oli suurim malmi- ja söetootja Suurbritannia, 1913. aastaks tõusis maailma suurimaks tööstusriigiks aga Ameerika Ühendriigid. Järgnesid Saksamaa, Suurbritannia ja Prantsusmaa. Venemaa jäi teistest suurriikidest selles osas tunduvalt maha.

Tootmise nii kiiret kasvu võimaldas tootmise kontsentratsioon, sest ainult suurtootjad suutsid rakendada uut tehnoloogiat

ja püsida tihenevas konkurents. See aga tähendas senise vabaturumajanduse ümberkujunemist monopolistlikuks, kus määravat rolli mängisid suured ettevõtete ühendused ja nendevahelised kokkulepped.

Monopolid on suurettevõtted või ettevõtete ühendused, mis kontrollivad nii tootmist kui ka turustamist ühes või mitmes tootmisharus. Turul ei toimu enam täiskonkurents, kus kõigil osalejatel on võrdsed tingimused, vaid monopolistlik konkurents. Turu reguleerimise vormid võivad olla erinevad.

► Näiteks **kartell** on ettevõtjate kokkulepe toodangu mahus ja hinnas eesmärgiga piirata hinnakonkurentsi.

► **Sündikaat** vahendab ettevõtjaid ja turgu, kogudes tellimusi ja jagades need kvoodi alusel liikmeile täitmiseks. Kartelli ja sündikaadi puhul on tegemist iseseisvate ettevõtjate kokkulepetega turu reguleerimiseks.

► **Trustid, kontsernid ja korporatsioonid** on aga juba ettevõtete koondised, mis kuuluvad ühele omanikule või omanike gruppidele. Ameerika Ühendriikide suurimad ettevõtete koondised olid trustid, mis liitsid nii samal alal kui ka eri tootmisetappides tegutsevaid ettevõtteid eesmärgiga saavutada turumonopol.

Suurettevõtted vajasisid suuri investeeringuid, mis polnud üksikettevõtjatele jõukohased. Sellepärast asutati 1870.–1880. aastatel üha rohkem aktsiaseltsse, mis koondasid suurte ja väikeste aktsionäride vahendeid. Aktsiaseltside loomisel oli omakorda suur roll pankadel. 19. sajandi lõpuks kujunesid pankade ja tööstusettevõtete vahel tihedad sidemed, mis viis nende kapitali osalise liitumiseni. Rasketööstuse, aktsiaseltside ja pankade lähenemise tulemuseks oli pangamonopolide teke. Nii valitsesid Suurbritannias viis, Saksamaal kuus, Prantsusmaal kolm ja Ameerika Ühendriikides kaks võimsat panku. USAs kuulusid suurimad tööstusettevõtted ja suurimad pangad pealegi samadele omanikele, kellest tuntuimad olid J. P. Morgan ja J. D. Rockefeller.

Suurettevõtete kujunemine tõi kaasa nende laienemise üle riigipiiride. Raudtee- ja meretranspordi ning sidevahendite areng viis 19. sajandi lõpuks **maailmamajanduse** kujunemiseni.

Turumajanduse kui „nähtamatu käe“ toimimise kohta lugege lähemalt: Ühiskonnaõpetus, II osa. Gümnaasiumiõpik. „3.2 Majandussüsteemid“. Maurus, 2014. Lk 14–21.

Ettevõtted laiendasid oma tegevust teistesse riikidesse ja ülemaailma maadesse ning koos ettevõtjatega liikusid ka investeringud.

Maaüldmajanduse üks aspekte on üleilmastumine, mille tõttu on iseseisvate riikide majandused omavahel nii tihedalt seotud, et sündmused ühes riigis mõjutavad enamasti ka teiste riikide majandust.

Euroopa (eriti Suurbritannia ja Prantsusmaa) suurpangad leidsid, et riigisisest investeerimisest on kasumlikum paigutada kapitali välismaale, eeskätt majanduslikult mahajäänud maadesse ja kolooniatesse. Seal rajati nii ettevõtteid (raudteed, kaevandused, tehased, istandused) kui ka anti laenu kohalikele valitsustele ja ettevõtjatele. Kuni 20. sajandi alguseni oli suurim kapitali eksportija Suurbritannia Prantsusmaa ja Saksamaa ees. Võitlus turgude, tooraineallikate ja kapitali kasumliku paigutamise pärast viis monopolid omavaheliste lepinguteni, millega jaotati maailm majanduslikeks mõjusfäärideks. Nii sõlmisid 1907. aastal Ameerika Ühendriikide General Electric ja Saksa AEG lepingu, millega esimesele jäi tegutsemiseks kogu Ameerika, teisele Euroopa ja osa Aasiast.

Rahvusvahelise kapitali integratsioon tugevdas suurfinantistide võimu ja mõju riiklikule poliitikale. Ka riigid hakkasid konkureerima tooraine, turgude ja investeringute pärast. Majanduslike probleemide politiseerumine avaldus veel riikide kaitsetollipoliitikas ja proteksionismis. **Proteksionismi** pooldasid konservatiivsed kaevandus- ja suurmaaomanikud, sest nende toodang oli kallim kui asumaades ja odavamates riikides tehtu. Rahvusvahelised monopolid jällegi toetasid vabakaubandust.

Suurriikide majandusliku arengu põhijooned

Ameerika Ühendriikides vallandus pärast kodusõja lõppu 1865. aastal tormiline areng. Kodusõja tulemused mõjutasid näiteks põllumajandust, kus tänu põhjaosariikide võidule sai peamiseks tootmisüksuseks perefarm. Farmide arv kasvas kahelt miljonilt kuuetele miljonile ja haritav põllumaa kahekordistus tänu läänealade hõlvamisele ja põllumajanduse mehhaniseerimisele. Odav nisu muutus Ameerika Ühendriikide eksporditavaks ning oli konkurentsivõimeline isegi Euroopa turul.

Gone with the Wind
(1939).